

УДК 340.12:378.4(477-25)“18”

А.Г. СОЛОМАХА, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЛЬ ПРОФЕСОРА А. АНТОНОВИЧА У СТАНОВЛЕННІ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ М. ЦИТОВИЧА НА НАУКУ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ПРАВА

Ключові слова: М.М. Цитович, А.Я. Антонович, поліцейське право, юридичний факультет Університету Св. Володимира

Ім'я Афіногена Яковича Антоновича (1848 – після 1917) – відомого колись ученого-поліцейста, на сьогодні як в Україні, так і поза її межами, практично забуто. Достеменно невідома навіть точна дата його смерті. Серед найпомітніших публікацій українських науковців можна назвати лише довідникову статтю про ученого у п'ятому томі «Антології української юридичної думки», підготовлену І.Б. Усенком [1, с.297-299], довідку в «Міжнародній поліцейській енциклопедії» [2, с.38-39] та згадки у двохтомнику «Поліцейське право в Університеті Святого Володимира» (Київ, 2010) [3]. Зазначимо при цьому, що найавторитетніша з сучасних українських енциклопедій – Енциклопедія сучасної України, прізвища А.Я. Антоновича зовсім не згадує, як, до речі, і багатотомна українська «Юридична енциклопедія». Не краща ситуація і у Російській Федерації, де особі стоять публікації В.О. Томсінова [4, с.18].

Завдання статті убачаємо в поверненні із забуття постаті відомого ученого, реконструкції його життєвого шляху та наукової діяльності як поліцейста. Основна увага приділена роботі Афіногена Яковича на кафедрі поліцейського права Університету Св. Володимира, де він виступив наставником останнього поліцейста Університету Св. Володимира М.М. Цитовича.

Значний вплив на формування поглядів Миколи Мартиніановича Цитовича на поліцейське право як науку мав А.Я. Антонович, доктор політичної економії і статистики, професор кафедри поліцейського права Університету Св. Володимира, дійсний статський радник з 1893 р., таємний радник від 1893 [5, с.23-24]. Він народився 1848 р. на Волині у родині священика. Закінчив Київську семінарію (1869 р.) та юридичний факультет Університету Св. Володимира (1873 р.) зі ступенем кандидата юридичних наук. Працював приват-доцентом кафедри політичної економії, статистики і законодавства Інституту сільського господарства та лісництва у Новій Александрії. 1877 р. захистив дисертацію на тему «Теория ценностей: критико-экономическое исследование» і отримав ступінь магістра політичної економії і статистики.

У своїй дисертації молодий учений не лише розглянув основні, існуючі на той час, теорії цінностей А. Сміта, Д. Рікардо і К. Маркса та інших, але й запропонував власний варіант теорії. Рецензент магістерської дисертації Афіногена Яковича писав: «Краеугольным камнем ее является производственная ценность, которая, по словам автора, есть не что иное, как овеществление общественного труда и капитала» [6, с.10]. Д.І. Піхно також справедливо відзначив, що основні положення теорії дисертанта частково запозичені у Д. Рікардо і К. Маркса, до яких він додав «к общественно необходимому труду, т.е. стоимости, еще два элемента, а именно естественные ресурсы и капитал» [6, с.10]. Дмитро Іванович не погоджувався з деякими положеннями, задекларованими А. Антоновичем: «Предлагая динамическую единицу (время), – писав він, – измеряющую продолжительность действия, автор не дает статической единицы, измеряющей объем действия» [6, с.11]. Навіть з огляду на певні зауваження київського професора, він дав загалом позитивний відгук на магістерську роботу А.Я. Антоновича.

Через 2 роки, у 1879 р., Афіноген Якович

затверджений на посаді професора, а вже наступного року був обраний членом правління Інституту сільського господарства та лісництва. Крім того, йому було доручено керування інститутськими маєтностями. Саме у цей період, на думку О. Дубяньського, молодий учений «ознакомився з практичною стороною сільськогосподарського виробництва, з основами агрономії та меліорації, котрі пригодились йому в дальнішому при написанні його головних робіт» [7, с.56].

Як свідчать щоденникові записи професора-криміналіста О.Ф. Кістяківського, спроби запрошення А. Антоновича на вакантну кафедру поліцейського права, яка звільнилася в Університеті Св. Володимира після переїзду М.Х. Бунге до Санкт-Петербурга, робилися ним ще у 1880 р. 20 серпня Олександр Федорович зробив запис наступного змісту: «Сегодня в 10 часов было заседание юридического факультета. В числе дел было и замещение кафедры полицейского права, оставшейся вакантною после Бунге. Буданова (*мається на увазі М.Ф. Владимирський-Буданов. – Авт.*) в заседании не было, хотя он писал мне, что он приедет 18 августа, а Тарасову, что он сделает предложение о его кандидатуре. Прочтено было предложение Бунге о конкурсе. Все хватились его поддерживать. Я сказал: «Конкурс – крайнее средство. Не следует ли прежде испытать способ замещения определенными лицами. Вот вам имена: Гартенберга, Тарасова, Исаева и Антоновича. Остановившись на ком-нибудь, можно было бы войти с ним в сношение. И тогда, когда этот способ окажется не имевшим результата, можно бы обратиться к конкурсу». На это Демченко, со свойственным ему недостижимым тупоумием, заметил: «Если Н.Х. Бунге не смог указать на лицо достойное занять его место, то как же мы осмелимся наименовать такового». Я заметил, что его авторитет несколько не лишает нас права и вознаименовать такового» [8, с.250]. Прихильники оголошення конкурсу на заміщення вакантної посади по кафедрі поліцейського права тоді перемогли, але ре-

альних результатів це не мало.

Того ж дня О. Кістяківський залишив характеристики професора Інституту сільського господарства та лісництва з Нової Александрії, який відвідав його вдома. «Профессор из Лесного института», як він назвав свого гостя, багато працює. Але «от него несет каким-то провинциализмом и политической неразвитостью. Но человек он основательный. Киевские дельцы его не любят» [8, с.250].

Протоколи засідань Ради Університету Св. Володимира інформують, що на засіданні 15.10.1882 року вкотре розглядалося питання вакантної на юридичному факультеті кафедри поліцейського права. Юридичний факультет піддав А. Антоновича балотуванню 11 жовтня і одногосно обрав його штатним доцентом. Наступного дня декан юридичного факультету В.Г. Демченко зробив подання Раді університету наступного змісту: «В видах замещения вакантной кафедры полицейского права, ординарный профессор Г.Д. Сидоренко и штатный доцент Д.И. Пихно вошли в юридический факультет с представлением, в котором, указав на ученую и преподавательскую деятельность профессора сельско-хозяйственного и лесного института в Новой Александрии, магистра политической экономии и статистики, А.Я. Антоновича, предлагают его к избранию штатным доцентом на кафедру полицейского права» [9, с.237].

На цей раз питання було вирішено на користь юридичного факультету. Рада Університету Св. Володимира підтримала кандидатуру А. Антоновича. Вже 10.12.1882 року у протоколі Ради зафіксовано: «Слушали: предложение г. Попечителя Киевского Учебного Округа от 29-го ноября 1882 года за № 13487, следующего содержания: «Определив сего числа профессора сельско-хозяйственного и лесного института в Новой Александрии, магистра политической экономии и статистики Афиногена Антоновича на должность доцента по кафедре полицейского права в Университете Св. Владимира,

имею честь уведомить об этом Совет Университета, впоследствии представления от 25 сего ноября за № 1828. Формулярный список г. Антоновича возвращается» [9, с.292].

Отже, у 1882 р. Антоновича затвердили приват-доцентом кафедри поліцейського права Університету Св. Володимира, де він розпочав читання лекційного курсу з поліцейського права. Крім того він почав викладати політичну економію і статистику на Вищих жіночих курсах. Вже наступного року учений опублікував «Теорию бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты», яку згодом захистив як докторську дисертацію. Крім того, ним були опубліковані ще дві знакові роботи – «Курс политической экономии» (Київ, 1886) та «Курс государственного благоустройства (полицейского права)» (Київ, 1889).

Громадянська позиція науковця робила не лише можливою, але й необхідною його участь у суспільному житті країни. Тому, окрім викладацької та наукової роботи учений-поліцейст редагував газету «Киевлянин» (1883–1884 рр.), а упродовж 1887–1892 рр. видавав «Киевское слово», що мала консервативне спрямування. У цих виданнях він часто виступав як публіцист, ховаючись за псевдонімами – «Бичалец», «Бичалец А.», «Коко» – разом з М.Я. Франкелем [10, с.39]. Сучасний російський дослідник економічних поглядів Афіногена Яковича вважає, що останній «на протязении своей жизни был убежденным консерватором, но не ретроградом. Иначе говоря, он был приверженцем существующих порядков, допуская в то же время их изменение под влиянием современных обстоятельств» [7, с.56].

Професор Університету Св. Володимира брав активну участь у реорганізації Державного банку Російської імперії [11, с.139]. Від 1893 до 1896 р. А. Антонович займав посаду товариша міністра фінансів С.Ю. Вітте (за сучасною термінологією – заступник міністра фінансів), а згодом входив до Ради Міністерства народної освіти. На адміністративну посаду до міністерства фінансів його, як сво-

го учня, міг рекомендувати М.Х. Бунге. Проте, С.Ю. Вітте у своїх спогадах писав, що вибрав київського професора самостійно, без будь-якої рекомендації, як провідного на той час фахівця з питань грошового обігу. «Я сделал это потому, – згадував С. Вітте, – что Антонович написал по этому предмету докторскую диссертацию, а именно о денежном обращении» [12, с.335].

Виправдовуючи власні прорахунки, Сергій Вітте залишив не зовсім привабливу і суперечливу характеристику викладача Університету Св. Володимира. «Мне казалось, – згадував він, – да так оно и было в действительности, что Антонович весьма твердо высказался за необходимость металлического обращения, но я не принял во внимание характера, с одной стороны, крайне неустойчивого, а с другой стороны, грубого и некультурного. Он по своей натуре гораздо больше думал о своей мелкой пользе, нежели о том, будет ли совершена денежная реформа или нет. Когда Антонович увидел, что не только Петербург, но и вся Россия против этой реформы, то он, конечно, начал виллять, а затем и сам стал высказываться против этой реформы. Антонович был недурной человек, порядочный русский профессор, но замечательно хитрый хохол; очень маленький по своему характеру и мировоззрению. В деталях, конечно, он меня сбивал» [13, с.78].

Не зовсім прихильним до київського професора був і автор статті про нього в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона». Там його наукові роботи характеризувалися наступним чином: «В своих трудах придерживается направления более практического, чем научного, избегая касаться наиболее важных и жгучих вопросов. Социальные проблемы кажутся Антоновичу «выдумкой каких-то всеобщих организаторов и преобразователей». Специальную литературу за последние 20-30 лет он совсем игнорирует, оставаясь верным старым учебникам; во многих случаях он не идет далее Адама Смита, Шторха, Бастиа». В своих сочинениях учений отстаивал утверждение,

что основа капитализма – «строго демократический принцип равенства», включая принцип равенства прибылей» [14, с.129].

Про останні роки життя таємного радника відомо мало. Після відставки він придбав маєток у Волинській губернії, де і оселився. І.Б. Усенко припускає, що після 1905 р. Антонович переселився до Києва і жив на чималу пенсію. Помер після 1917 року [1, с.297-299].

Як економіст – теоретик і практик, Афіноген Якович залишається ще недостатньо вивчений, про що свідчить один з найкращих підручників з історії економічних учень [15]. У цій книзі він представлений переважно як дослідник земельного та сільськогосподарського питання [15, с.159-162]. Його економічні погляди аналізуються не за допомогою і через призму авторських праць (тобто, праць самого А. Антоновича), а шляхом цитування рецензії на лекційний курс в Університеті Св. Володимира [15, с.152]. Звичайно, що якість такого «аналізу» сумнівна.

Разом із тим, російські учені – економісти все частіше звертаються до праць київського професора і, захоплюючись глибиною його наукових поглядів, наголошують: «По отдельным позициям А.Я Антонович предвосхитил идеи Дж. Кейнса, например, об эффекте «храповика» и неэластичности цен к понижению, о мультипликаторе инвестиций» [7, с.61].

Нагадаємо лише, що теоретична система Кейнса знаменувала наукову революцію в економічній теорії ХХ ст., докорінно змінивши траєкторію її попереднього розвитку. Кейнстіанство стало одним із провідних напрямків економічної науки ХХ ст. Свою назву напрямок отримав за прізвиськом видатного англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946) – засновника макроекономічної теорії та принципів державного регулювання ринкової економіки [16, с.22].

Оскільки Афіноген Якович цікавить нас більше як викладач і дослідник поліцейського права, зосередимося на аналізі його праці «Курс государственного благоустройства

(полицейского права)». Високо оцінюючи наукову діяльність київського професора, один з російських науковців вважає, що «подобный курс государственного благоустройства (мається на увазі «Курс государственного благоустройства (полицейского права)» А. Антоновича. – Авт.), или, как раньше он назывался, полицейское право, был бы вполне актуален и в настоящее время» [7, с.56]. Важко не погодитися з такою високою і цілком заслуженою характеристикою лекційного курсу київського професора, яку зробив російський науковець. На жаль, у цитованій журнальній публікації зустрічаються і прикрі помилки. О. Дубянський, наприклад, пише: «Сам Антонович определял предмет своих исследований в этой книге (мається на увазі все той же «Курс государственного благоустройства (полицейское право)» А. Антоновича. – Автор.) так: «Цель моя была бы достигнута, если бы читатель вынес убеждение, что предмет научных изысканий в области государственного хозяйства определяется совокупностью форм и содержания, влияющей в эти формы экономической жизни...» [7, с.56]. При цьому подається посилання на сторінку 99 наукової праці київського ученого. Відкривши її, знаходимо цитований вище фрагмент. Але ці слова належать не А. Антоновичу, а М. Бунге, якого він цитує. Останній оприлюднив їх у вступі до власного курсу з поліцейського права, видрукуваного у Києві 1869 року [17, с.4]. Подібні помилки не можуть не засмучувати.

У своєму «Курсе государственного благоустройства» професор Антонович наголошував, що одного юридичного порядку не достатньо для забезпечення народного благополуччя «необходимо надлежащее хозяйственное содействие сохранению и развитию народного благосостояния» [18, с.12]. І далі «необходима деятельность, имеющая своей задачей и источником не право, но и благо, как совокупность материальных и духовных интересов народа. Такая общественно-хозяйственная деятельность обыкновенно называется полицейской, в отличие от юри-

дической, имеющей своим источником и задачей право» [18, с.12].

Звертаючись до витоків науки поліцейського права, Антонович проаналізував ставлення до людини в поліцейських і правових державах. Він наголошував: «Задача правильной и результативной деятельности должна состоять в возможном применении этих коренных начал общежития, в согласовании права с благом, в правомерности отношений государства и общества к народному благу. Содействие народному благу, – на його думку, – не должно быть произвольным. Оно должно быть основано на тех естественных определениях, которые, говоря словами Штала, заключаются в самой природе межчеловеческих отношений и которые положительный закон возводит в точные и ясные нормы. Так возникает необходимость особой науки, изучающей правооснования для хозяйственного содействия со стороны общества и государства сохранению и развитию народного блага» [18, с.13]. Ця наука, на думку Афіногена Яковича, і називається поліцейським правом.

Її завданням він вважав: «Изучение в разнообразии жизненных отношений норм для деятельности, направленной с одной стороны к охране существующего благосостояния, т.е. к предупреждению и пересечению действий, нарушающих существующее благосостояние, с другой же стороны – изучение норм для надлежащего содействия дальнейшему развитию народного блага. Полицейское право, таким образом, – підсумував учений, – представляет собою необходимое дополнение политической экономии» [18, с.13].

Наголосимо на тому, що А. Антонович не вважав політичну економію наукою, що може замінити поліцейське право. «Если политическая экономия, – стверджував він, – есть наука о естественных законах организма народного благосостояния, то полицейское право есть наука о началах организации этого благосостояния, об условиях жизнедеятельности народного организма. Из сказаного

очевидно, – продовжував розвивати свою думку Афіноген Якович, – высокое жизненное значение науки полицейского права» [18, с.13–14].

Київський учений був переконаний, що поліцейське право і політична економія у другій половині XIX ст. були самостійними науками, що взаємодоповнювали одна іншу. Жодній з них він не віддавав переваги, не ставив над іншою. Учений заперечував прагнення деяких науковців відмовитися від науки поліцейського права на користь політичної економії. З цього приводу Антонович писав: «одного сознания законов блага, изучаемых политической экономией, еще недостаточно для водворения благосостояния. Всегда будет существовать в жизни то случайное, временное, местное и частичное, которым осложняются и видоизменяются экономические законы. Необходимо изучение в этом жизненном разнообразии правооснований для хозяйственного управления народным благосостоянием; необходима наука полицейского права» [18, с.14].

А. Антонович не лише відстоював необхідність існування науки поліцейського права, але і пророкував їй довге життя у майбутньому. Його слова звучать особливо актуально сьогодні, коли попередні державні теорії втратили свій авторитет, а нові ще не встановилися. Він вважав, що «с каждым днем все более и более возникают требования хозяйственной деятельности со стороны государства. Горький опыт прошлого убедил, что невмешательство государства в дело народного благосостояния ведет к обеднению народных масс, к пауперизму и пролетариату, угрожающим общественному порядку и даже самой культуре» [18, с.14]. «Для этого управления, – продовжував Афіноген Якович, – необходимы руководящие начала, изучение которых и составляет предмет науки полицейского права» [18, с.15]. Воно, у свою чергу, «имеет своей задачей обосновать принципы для «хозяйственного государства»» [18, с.15].

Викладач Університету Св. Володимира

також дав чітке визначення предмету і методу науки поліцейського права. У його трактуванні «полицейское право имеет своим предметом изучение правооснований для надлежащего содействия сохранению и развитию народного благосостояния. В разнообразии жизненных отношений, осложняющих и видоизменяющих то однородное, по которому естественно стремятся сложиться общественные явления, эта наука открывает нормы для такой организации, при которой законы народного благосостояния могли бы получить полное и естественное применение. Имея дело с элементами – частным, временным, случайным и местным, полицейское право не может быть отвлеченною наукою в строгом смысле этого слова. Метод его исключительно эмпирический и при том главным образом в той своей форме, в какой наблюдение может обнять собою все стороны данных, находящихся не в состоянии покоя и неподвижности, но развивающихся. Метод полицейского права – историческая индукция» [18, 15].

Роз'яснюючи сутність цього методу, далі він додав: «но если непользование историческим методом в политической экономии может приводить к таким односторонностям и заблуждениям, то полицейское право положительно не мыслимо вне этого метода» [18, с.16].

Продовжуючи виклад теоретичних засад поліцейського права, А. Антонович доходить висновку, що воно не може бути космополітичним правом, придатним для всіх народів. «Оно является, – переконаний він, – национальным правом в строгом смысле слова. Принципы политической деятельности, дающие прекрасные результаты в одной стране, могут приводить к высшей степени печальным результатам в другой» [18, с.23]. Саме тому «и наука полицейского права ни в коем случае не может быть названа космополитической. Это наука национальная. Она изучает те правооснования для деятельности государства, направленной к устройству народного благосостояния, которые заклю-

чаются в национальных особенностях данного народа и представляют собою условия его национального развития» [18, с.24]. Тільки ставши цілком національною, наука поліцейського права, на думку дослідника, слугує інтересам поступу загальнолюдської культури.

Учений сформував власний погляд щодо системи поліцейського права, яка різнилася від домінуючої у тогочасній російській науці. Він наголошував, що «имея ввиду задачи пропедевтические, мы не можем принять системы, разделяющей полицейское право на две самостоятельные части – благочиние и благоустройство. Пропедевтическим целям более соответствует деление науки на общее учение о факторах благосостояния и учение об отдельных отраслях деятельности, направленной к достижению народного благосостояния» [18, с.25].

У схеми науки поліцейського права, якої київський професор дотримувався впродовж усього життя, в «первый отдел входят: 1) полиция населения; а) гражданское состояние, б) местожительство и местопребывание, в) числовой состав, г) содействие развитию населения в физическом и духовном отношениях, е) союзный строй населения; 2) полиция сил природы: а) климат и атмосферные явления, б) землевладение и водовладение, г) содействие изучению естественных богатств страны; 3) полиция капитала: а) ограждение собственности, б) меры предупреждения разрушения имущества, в) страхование имущества, г) содействие капитализации имущества.

Во второй отдел входят постановления, регулирующие состояние и развитие отдельных отраслей деятельности, относящихся к производству, распределению и потреблению» [18, с.25].

Саме у такому структурному вигляді Афіноген Якович читав лекційний курс з поліцейського права студентам Університету Св. Володимира. Через призму окресленого бачення науки поліцейського права він популяризував її як навчальну дисципліну уні-

верситетського циклу. Ще у своїй вступній лекції «Полицейское право и политическая экономия», прочитаної студентам Київського університету, він задекларував: «необходима наука общественного домостроя» [19, с.13]. Такою наукою він вважав поліцейське право. Цей спадок отримав від попередника М. Цитович, який почав читати поліцейське право після призначення А. Антоновича товаришем міністра фінансів Російської імперії.

Важливо наголосити, що саме А. Антонович сприяв залишенню М. Цитовича при університеті Св. Володимира для підготовки до професорської діяльності. У протоколі № 19 Ради Університету Св. Володимира від 21.10.1883 року читаємо: «Слушали: представление декана юридического факультета В.Г. Демченко от 20 сентября 1883 года следующего содержания: «Юридический факультет, в заседании 19 сего сентября, выслушав прилагаемое при сем представление доцента А.Я. Антоновича об оставлении окончившего курс нашего факультета со степенью кандидата Цытовича Николая стипендиатом для приготовления к профессорскому званию по кафедре полицейского права, и разделяя мнение его о способностях и трудолюбии Цытовича постановил: ходатайствовать о зачислении Цытовича таковым стипендиатом с выдачей ему установленного содержания, поручив руководство его занятиями доценту Антоновичу»» [20, с.90]. Отже, саме завдяки клопотанню А. Антоновича почалася успішна кар'єра останнього поліцейста Університету Св. Володимира М. Цитовича.

ЛІТЕРАТУРА

1. Усенко І. Б. Антонович Афіноген Якович / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемчущенко (голова) та ін. / упор.: Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко. – Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 2003– . – Т. 5: Поліцейське та адміністративне право. – 2003. – С. 297–299.
2. Буран В. Антонович Афіноген Якович / В. Буран // Міжнародна поліцейська енциклопедія. – Київ : Видавничий Дім Ін ЮРЕ, 2003. – С. 38–39.
3. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 1 / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий ; за ред. І. С. Гриценка. – Київ : Либідь, 2010. – 440 с. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету).
4. Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII-XX веков: Очерки жизни и творчества: в 2 т. Т. 1. / В. А. Томсинов. – Москва : Зерцало, 2007. – С. 630-640.
5. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. – Киев : Типография имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 807 с.
6. Пихно Д. И. Разбор сочинения А. Антоновича «Теория ценности» / [доц. Д. И. Пихно]. – [Киев]: Унив. тип., [1878]. – 15 с.
7. Дубянский А. Н. Экономические взгляды А. Я. Антоновича / Александр Дубянский // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. – 2007. – Сер. 5. – Вып. 1. – С. 55–62.
8. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): в 2 т. Т. 2. / О. Ф. Кістяківський; НАНУ, Археографічна комісія, Ін-т укр. археогр.; ЦДІАУ в м. Києві; Українська правнича фундація; відпов. ред. І. Л. Бутич ; упоряд. В. С. Шандра. – Київ : Наукова думка, 1995. – 583 с.
9. Извлечение из протокола заседания Совета : от 15.10.1882 года // Университетские известия. – 1883. – № 2. – С. 229–307.
10. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: в 4 т. Т. 4. Новые дополнения к алфавитному указателю псевдонимов / И. Ф. Масанов. – Москва : Изд-во ВКП, 1960. – 558 с.
11. Гриценко І. С. Юридичний факультет Університету Св. Володимира, 1834–1920 / І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – Київ : Либідь, 2009. – 256 с.
12. Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. / С. Ю. Витте. – Москва : Мысль, 1991. – 718 с.

13. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. – Ленинград : Гос. изд-во 1924. – Т. 1. – XXVIII + 471 с.
14. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Дополнительный том. 1 (А-Вяхирь). – СПб, 1905. – С. 128–129.
15. Історія економічних учень : підручник: у 2 ч. – Ч. 2 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – Київ : Знання, 2005. – 567 с.
16. Шумпетер Й. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса [Пер. с англ. Н. В. Автономовой, И. М. Осадчей, Н. А. Розинской ; под науч. ред. В. С. Автомонова.] / Й. А. Шумпетер. – Москва : Изд. Института Гайдара, 2011. – С. 355–398.
17. Бунге Н. Х. Полицейское право. Т. 1: Введение и государственное благоустройство / Н. Х. Бунге. – Киев, 1869 // Поліцейське право в Університеті Св. Володимира: у 2 кн. / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий ; за ред. І. С. Гриценка. – Київ: Либідь, 2010. – Кн. 1. – 440 с.
18. Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права) / А. Я. Антонович. – Ч. 1. – Киев, 1890. – IV, 410 с.
19. Антонович А. Полицейское право и политическая экономия. (Вступительная лекция) / Афиноген Антонович // Университетские известия. – 1883. – № 2. – С. 1–13.
20. Университетские известия. – 1884. – № 3. – С. 90.

Соломаха А. Г. Роль професора А. Антоновича у становленні наукових поглядів М. Цитовича на науку поліцейського права / А. Г. Соломаха // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 528–535 [Електронний ресурс].

Досліджено життєвий шлях та наукова діяльність у галузі поліцейської професора кафедри поліцейського права Університету Св. Володимира Афіногена Яковича Антоновича, який був вчителем останнього представника школи поліцейського права Київського університету Миколи Мартиніановича Цитовича.

***

Соломаха А. Г. Роль професора А. Антоновича в становленні наукових поглядів М. Цитовича на науку поліцейського права

Исследован жизненный путь и научная деятельность в области полицейской профессора кафедры полицейского права Университета Св. Владимира Афиногена Яковлевича Антоновича, который был учителем последнего представителя школы полицейского права Киевского университета Николая Мартиниановича Цытовича.

***

Solomaha A.G. The Role of Professor A. Antonovich in the Development of Scientific Views on Science M. Tsitovich Police Law

To research and analyze life course research activities in the field of police politseyistyky professor of Law at the University of St. Vladimir Yakovlevich Afirohena Antonovich, who was a teacher last of the police law school of the University of Kiev Nicholas Martynianovycha Tsytovycha.